

עבודת המקום בעיר צפת: בין מרכז דתי לפריפריה מדינתית

נגה שני ומירב אהרון-גוטמן*

תקציר. ערי קודש מייצרות מרכזיות דתית ומהוות אבן שואבת מבחינה כלכלית, פוליטית וחברתית. עם הקמתה של מדינת ישראל חל שינוי במעמדן של ערי הקודש שבה והן הפכו לערים פריפריאליות. המושגים היחסיים "מרכז" ו"פריפריה" איבדו מכוחם והפכו למושגים אבסולוטיים, תלויי תרבות, המתארים מציאות עירונית ובה בעת משעתקים אותה. באמצעות מחקר אתנוגרפי עירוני שנערך בקרב חסידות ברסלב בצפת אנו מתעדות את מעמדן של ערי הקודש, שהן בה בעת מרכז רוחני ופריפריה מדינתית. את המורכבות הזאת ניתחנו באמצעות המושג "עבודת המקום". עבודת המקום, כשהיא מתפרשת כעבודת האל, מחזקת את המקום כמרכז קדוש; בו בזמן היא מגבילה את יכולתם של הפרטים לעבוד בשוק העבודה, ובכך היא מנציחה את מעמדו של מקום כפריפריה מדינתית. באמצעות ניתוח זה אנו מערערות על ההגדרות המקובלות של מרכז ופריפריה ומשרטטות מפת קואורדינטות אחרת, המאפשרת להגדיר מחדש את המושגים מרכז ופריפריה ובכך להשיב להם את כוחם היחסי.

מבוא: לגור בצפת זו עבודה

יש כאן משהו בפרנסה, שהעבודה שלך זה לגור בצפת, קשה להבין את זה. לגור בצפת זו עבודה. אני רציית את צפת ואת הרב, חיים של בהירות. אין פרנסה, אבל גם לא צריך פרנסה כמו במקום אחר. כי אתה לא רוצה אוטו, בגדים, אתה חי מעל בית הקברות של הצדיקים. אתה חושב מה מדריך אותך, אתה חושב על הנצח, התכלית, מה שבאמת חשוב. (מנשה, חסיד ברסלב)¹

מחקר אתנוגרפי אורבני בקרב חסידי ברסלב בעיר צפת לימד אותנו כי בעיני רבים מהחסידים, "לגור בצפת זו עבודה". עבודה זו מספקת למאמין חיים רוחניים וקשר עם "עולמות עליונים", אך מצאנו כי העבודה האמונית שלהם קשורה גם למרחב העירוני הקונקרטי: בניין החיים הרוחניים ובניין העיר הם פעולה אחת. בהסתמך על ממצאי עבודת השדה, שיוצגו בהרחבה בהמשך, אנו משתמשות במושג "עבודת המקום" כדי לעמוד על הקשר שבין עבודת האל, ש"המקום" הוא אחד מכינוייו, ובין "עבודת העיר", המבנה את המרחב האורבני. אנו טוענות כי המושג "עבודת

* הפקולטה לארכיטקטורה ובנייני ערים, הטכניון ברצוננו להודות לפרופ' יוסף ג'בארין ולד"ר ניסים ליאון על שתרמו מהידע שלהם ומזמנם לטובת כתיבת מאמר זה.

המקום" מאפשר לנו לראות שהמבנה הרעיוני-אמוני והמבנה העירוני קשורים זה בזה ומכוננים זה את זה. עבודת המקום מבנה בעת ובעונה אחת הן את מרכזיותה של העיר והן את הפריפריאליות שלה, בקני מידה משתנים. הדברים שהבאנו בפתיח מבטאים את מכלול הסתירות ואת האופן שבו החסידים מיישבים ביניהן: "אין פרנסה, אבל גם לא צריך פרנסה. אתה חי מעל בית קברות של צדיקים". המושג "עבודת המקום" מסייע לנו לפרק את המתח הנובע מהיותה של צפת מרכזית ופריפריאלית גם יחד, אבן שואבת ועיר שוליים, ציר העולם וקצה העולם.

כדי ללמוד את המתח הזה ולפרק אותו נציע ניתוח ביקורתי של יחסי מרכז ופריפריה בישראל. המחקר מבחין בין השיח האקדמי, אשר הפך רבות במושגים "מרכז" ו"פריפריה", ובין הפעולה המדינית אשר מבטאת ומשתקת בו-זמנית את מעמדן של ערים באמצעות מדד הפריפריאליות. זהו מכשיר רב-עוצמה מפני שהוא משפיע על הקצאות משאבים, על חלוקת כספי תמיכה ואיזון, על הזכאות להשתתפות בפרויקטים חינוכיים ותעסוקתיים ועוד. נטען כי במודל זה, הקטגוריות "מרכז" ו"פריפריה" איבדו מכוון היחסי. תהליך המדידה, הקובע וחורץ את מעמדן של ערים כפריפריאליות או מרכזיות, עבר אובייקטיביזציה, אף שלמעשה הקטגוריות הללו הן יחסיות מעצם הגדרתן. קטגוריות אלו הוגדרו מתוך המרכז הגיאוגרפי, התרבותי והכלכלי של המדינה. מדידת עוצמתן של ערי הקודש על פי פרמטרים זרים להן, פרמטרים שנוצרו הרחק מהן גם מבחינה תרבותית וגם מבחינה גיאוגרפית, מייצרת עבורן תמונת מצב של כישלון ושוליות. הגדרתן כערים פריפריאליות נוטלת מהן את מרכזיותן משום שהיא ממפה אותן לפי רשת קואורדינטות זרות להיסטוריה ולתיאולוגיה שלהן, ויתרה מזו – זרות לסובייקטים המעניקים להן משמעות כערים מרכזיות. כתוצאה מכך, ערי הקודש בכלל וצפת בפרט נתונות לשני כוחות מנוגדים לכאורה: פריפריאליות מדינית לעומת מרכזיות עירונית.

מצאנו כי אפשר להסביר את המתח בין הפריפריאליות המדינית למרכזיות הדתית של העיר באמצעות מושג עבודת המקום, הכורך בין העבודה הרוחנית-אמונית ובין העבודה המרחבית-עירונית. במושג הדיאלקטי "עבודת המקום" מגולמת פעולה אחת בעלת שתי פנים: עבודת המקום משמרת את קדושתה ואת מרכזיותה הדתית של עיר הקודש, ובה בעת מעודדת את מעמדה של עיר הקודש כעיר פריפריאלית בקנה המידה המדינית. העבודה מחוללת הן את נחשלותו של מקום בממד המדינית-חילוני והן את מרכזיותו של מקום בממד הדתי-רוחני. רבים מתושביהן הדתיים של ערי הקודש מהגרים אליהן במטרה לקיים בהן את עבודת המקום. עם זאת, עבודת המקום מגבילה את יכולתם לעבוד במובן החילוני והכלכלי של המושג.

לאורך השנים התפתח מחקר עשיר המנתח את הקשר שבין דת למרחב (חן ושגריר, 2011; טרנר, 2005; Wheatley, 1971; Eliade, 1975). במסגרת תחום הידע הזה ביקשו חוקרים לנתח את הקשר של הדת היהודית למרחב היהודי – ארץ ישראל (אופנהיימר, 2011; לימור, 2014; פדיה, 2011; פרנקל, 2011; ריינר, 2014). מצוות, מנהגים ותפילות הקשורים לארץ ישראל היו חלק משמעותי מאורח חייו של היהודי בתקופת המקרא ובימי בית שני (הר, 1996). עם היציאה לגלות, לפני כאלפיים שנה, נותק העם היהודי מהטריטוריה הממשית שלו, ארץ ישראל. במהלך תקופת הניתוק המשיכה ארץ ישראל להתקיים עבור היהודים כרעיון. הדבר משמש את פדיה (2011) לציון סוגים שונים של מרחב: ממשי, דמיוני וסימבולי. מוטיבים כמו "עם הספר" ו"היהודי הנודד" הדגישו את העובדה שבתקופה זו הפכה היהדות לדת שיחסה למרחב הקונקרטי אינו חד-ערכי (Brauch, Lipphardt, & Nocke, 2008). עם צמיחתה של התנועה הציונית, ואחר כך עם הקמתה של מדינת ישראל, נוצר חיבור מחודש בין הדת היהודית לארץ ישראל בתוך הקשרים

של לאומיות וחילון (פדיה, 2011). מחקרים עכשוויים קושרים בין הדת היהודית ובין המרחב הפיזי מזוויות ניתוח שונות (יעקובי, 2014; 2008; Yacobi, 2008; Brauch et al., 2008). בהסתמך על מחקרנו שבחן קבוצה חרדית בעיר קודש נבקש לתרום לדיון המתמשך על הקשר שבין דת ומרחב, ונתמקד בעיר קודש המכליאה בין המרחבי-עירוני ובין התרבותי-רוחני.

אחד האפיונים הבולטים של ערי קודש הוא עובדת היותן ערים מרכזיות עבור המאמינים. ערי קודש הן מוקד עלייה לרגל וככאלה הן משמשות אבן שואבת מבחינה כלכלית, פוליטית וחברתית (Dallen & Olsen, 2006). הן מחברות בין העולם הגשמי לעולם הרוחני ומתוך כך נוצרת להן הילה ייחודית, המושכת עולי רגל ותיירים כאחד. במהלך 67 שנות קיומה של מדינת ישראל חל שינוי משמעותי במעמדן של ערי הקודש. מערים מרכזיות וערי עוגן הן הפכו לערים שמעצבי המדיניות תופסים אותן כפריפריאליות. המושגים "מרכז" ו"פריפריה" הפכו למושגים משמעותיים (צפדיה ויעקובי, 2014) המתארים מציאות מרחבית ובה בעת משעתקים אותה.

המחקר האקדמי בשנים האחרונות הרבה לעסוק בעירוניות החרדית החדשה (אלאור ונריה, 2003; בילו ובן ארי, 1996; גונן, 2005; כהנר, 2009; כהנר ושלמה, 2012; שלהב, 1991, 1997). תחום ידע זה הוא נדבך נוסף וחשוב בחקר החברה החרדית ומאפייניה (קפלן וסטדלר, 2012). העיסוק הרב בחברה החרדית העלה לדיון שאלות הקשורות להשתלבותם של חרדים בחברה הישראלית. סוגיות כמו גיוס לצבא, יציאה לשוק העבודה והתפלגות התקציב במדינת ישראל שימשו בסיס למאמרים ולספרים רבים שבחנו אותן ממגוון כיוונים (בראון, 2012; גונן, 2005; שחר, 2000; שטדלר, 2003). סוגיות כמו תפקידה של העבודה (במוכנה הפשוט) בחברה המודרנית וכינונה של חברת לומדים הם רק דוגמה אחת מני רבות המשקפות את הפער בין חברת הלומדים החרדית לחברת העובדים החילונית (ארנדט, 2013; מרקס, 2011; פרידמן, 1988; שטדלר, 2003; שלג, 2000). הפער בין החברה החילונית לחברה החרדית מתבטא גם בהיבט המרחבי: חוקרים רבים עסקו בשאלת התקדשות המרחב והגדרתו כ"קוסמוס", כלומר כמרחב בעל תכונות ייחודיות של קדושה, המובחן והמופרד מהעולם הסובב אותו (בילו, 2005; בר, 2007; טרנר, 2009; שחר, 2012; Eliade, 1987).

על אף ריבוי המחקרים העוסקים בסוגיית העבודה בחברת הלומדים ובעירוניות החרדית המתהווה, עד כה מיעט המחקר האורבני לחבר בין העבודה למרחב העירוני. במחקרנו אנו מבקשות לכרוך בין סוגיות של עבודה ובין מעמדו של המרחב העירוני, אלא שאנו מייחסות למושג העבודה משמעות רבת פנים המאירה באור חדש את השפעתו על המרחב העירוני. מחקר זה, הבוחן את השפעת הקדושה על מרכזיותה של עיר, יוצא כנגד תפיסת העולם הציבורית-חילונית הגורסת כי התחרדותה של עיר משמעותה נחשלות, עוני ופריפריאליות. אנו מבקרות את השיח החילוני הנוכחי, הרואה בהתחרדותה של עיר את מקור כלייתה, ומתוך שילוב בין תחומי ידע שונים – תכנון ערים, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, גיאוגרפיה ומדעי הדתות – אנו מבקשות ליצור קומת ידע חדשה המאפשרת ניתוח אורבני-תכנוני ייחודי לערי הקודש.

בחלקו הראשון של המאמר נציג את ארגו הכלים התיאורטי לבחינת המרכזיות הנובעת מקנה המידה העירוני והפריפריאליות הנובעת מקנה המידה המדינית. הדיון במושג העבודה מבאר את הקשר שבין השניים. לצד הדיון התיאורטי מובאת גם התייחסות קונקרטית לעיר צפת. בחלק השני נתאר את פעולת המחקר ונציג את קהילת ברסלב, העומדת במרכזו של המחקר. בחלק השלישי נציג את ממצאי המחקר, המשלבים בין סקר עירוני ובין אתנוגרפיה של קהילה. סוגר את המאמר סיכום המצביע על תרומותיו של המחקר ומציע קצות חוט למחקרי המשך.

צפת – בין מרכז לפריפריה, בין עיר למדינה

נקודת המוצא של מחקר זה הייתה העניין שלנו במתח שבין מרכזיותה של צפת כעיר קודש ובין שוליותה החברתית והגיאוגרפית בקנה מידה מדינתי. שאלנו איך מיישבים חסידי ברסלב המתגוררים בצפת את המתח הזה. בחלק זה נסביר מה מקורו ותכונותיו של שדה הכוח העירוני המייצר את צפת כעיר מרכזית, ומה מקורו ותכונותיו של שדה הכוח המדינתי המכונן את צפת כעיר פריפריאלית.

צפת כמרכז: ניתוח בקנה המידה העירוני

משחר היוסדן נבנו ערים סביב מקומות קדושים. על פי ממפורד (Mumford, 1961) העיר התפתחה כתוצאה מצורך במקום מפגש דתי ולכן הגלעין של העיר הקדומה היה גרעין אידיאולוגי, רוחני ודתי. היווצרות העיר איפשרה קשר בין העולם הגשמי לעולם הרוחני-אלוהי. קשר זה בא לידי ביטוי באמצעות יצירתו של "ציר עולם" המחבר בין העיר ובין העולם שלמעלה. לטענתו של צ'ילד (Childe, 1950), למקדשים ולמקומות קדושים היה מקום מרכזי בכפרים שהפכו לערים הראשונות במסופוטמיה. מכאן שהצורך הדתי היה אחת הסיבות להיווצרותה של העיר.

העיר היוונית הקדומה שימשה לצורכי הגנה, מנהל, מסחר ודת (Spiro, 1991). פונקציות אלו התבטאו במרחב העירוני: המקדש, האתר הקדוש, תוכנן במרכז העיר והיה חלק משמעותי מהחיים העירוניים. שליטים שרצו לפאן את שמם הרבו לבנות מקדשים או מבנים בעלי אופי דתי-מונומנטלי במיקום מרכזי בעיר (Bosworth, 2007). מכאן שמבנה העיר העתיקה, ומאוחר יותר גם מבנה העיר המודרנית, הושפעו מהפולחן הדתי של תושביה ושל שליטיה.

מבחינה מרחבית, הקדושה מייצרת שני אלמנטים מרכזיים: האחד – יצירת גבול בין המקום הקדוש ובין העולם שמקיף אותו, והשני – יצירת מרכז המובחן מהפריפריה. עצם ההבחנה בין המרכז לפריפריה מכוננת את מרכזיותו. אליאדה (Eliade, 1975), שעסק רבות במרכזיות של אתרים קדושים, הגדיר את האתר המקודש "קוסמוס" ותיאר אותו כמרכז שבו המאמינים חווים התעלות רוחנית (Park, 1994). אליאדה תיאר במאמריו את היווצרותם של צירים מקודשים, כמו ציר העולם (axis mundi) המחבר בין האתר הקדוש, הגשמי והארצי ובין העולם שלמעלה (אליאדה, 2005). זוהי נקודת האומפאלוס, מרכז העולם והנקודה שבה הושתת (Eliade, 1952).

טרנר (2005), שחקר את תופעת העלייה לרגל, גרס כי מרכזי עלייה לרגל מאופיינים לרוב בשוליות גיאוגרפית וחברתית. הוא מצא כי קשיי העלייה לרגל מעצימים את קדושתו של האתר עבור המאמינים. מכאן שמתקיימת היררכיה של אתרים קדושים: קדושתו של אתר קדוש הסמוך לעיר הגדולה פחותה מזו של אתר המרוחק מביתו של עולה הרגל. על פי טרנר, הפריפריאליות היחסית של מקומות קדושים בולטת אל מול המרכזיות שמייצרות בירות מדיניות, שהן מרכזים כלכליים ופוליטיים. כהן (Cohen, 1992), שעסק אף הוא בסוגיות של עלייה לרגל לאתרים קדושים, מצא כי בניגוד לטענתו של טרנר, בתרבויות רבות מוקדי עלייה לרגל משמשים הן כמרכז דתי והן כמרכז פוליטי. על פי כהן האתר הקדוש מייצר ערכים המופצים לכלל החברה, ולא רק לפרטים שבחרו לבצע פרקטיקות של עלייה לרגל. תופעה זו הופכת את האתר הקדוש למרכז.

צפת היא אחת מארבע ערי הקודש ביהדות, והיא משמשת למאמינים מוקד עלייה לרגל. תהליך התקדשותה של העיר החל במאה ה-16, עת פעלו בעיר גדולי הדור (עמיצור, 2002; שור, 1983). יהודים שגלו לאחר גירוש ספרד היגרו אל העיר והפכו אותה למרכז דתי שייצר עבור המאמינים חדשנות ובשורה רוחנית. חכמי העיר עסקו בתורת הקבלה, הנסתר והסוד והשפיעו רבות על

התפתחות ההלכה, האגדה והקבלה היהודית.² הצדיקים שפעלו בעיר באותן השנים הפכו אותה למוקד משיכה לתלמידים ולמאמינים. ההשלכות על המרחב האורבני של צפת היו רחבות היקף: העיר גדלה, בתי עסק חדשים נפתחו, תעשיית הצמר שבה פרוחה וצמחו בה מוסדות דת חדשים (דמתי, 2002; שכטר, 2002).

עם מותם של צדיקה הגדולים של צפת ועלייתו של הסולטן האנטי-יהודי מוראד השלישי בסוף המאה ה-16 חלה הידרדרות במעמדה (דמתי, 2002). העיר איבדה את מעמדה כמרכז כלכלי ופוליטי ושבה להיות עיר קטנה ופריפריאלית. למרות נפילתה, לאורך הדורות שמרה צפת על מרכזיותה הדתית. יהודים מכל רחבי העולם ממשיכים לעלות אליה לרגל, לבקר בקברי הצדיקים בשטחה ולתרום כספים לבנייתה (שילר, 2002).

גורמי המשיכה בערים הקדושות עשויים לשמש כלי כלכלי ולהיות גורם משמעותי בתהליך התכנון העירוני. האתר הקדוש משמש לבה של העיר (Eak, 1987; Wheatley, 1971) והדיוור סביבו הוא לרוב בעל ערך כלכלי ונדל"ני גבוה; הערך יורד ככל שמתרחקים מאותו לב. סביב האתר הקדוש ובדרכים המובילות אליו מוקמים בתי מלון, חנויות מזכרות, חנויות לתשמישי קדושה, שווקים ושירותים שונים המיועדים לתיירים ולעולי רגל (טרנר, 2005). מכאן שאתרים קדושים מניעים סביבם מערכת שלמה: הם מאצילים קדושה ומזרזים את בנייתם של מבנים דתיים וחילוניים המשרתים את עולי הרגל והמאמינים.

צפת כפריפריה: ניתוח בקנה המידה המדינתי

לאור עוצמותיה ומרכזיותה של צפת, נשאלת השאלה כיצד שדה הכוח המדינתי מייצר את צפת כעיר פריפריאלית. ערי קודש ואתרי עלייה לרגל פרושים לכל אורכה של מדינת ישראל. לאורך השנים שמרו חלק מהערים הקדושות בישראל על מעמדן כערים מרכזיות ואילו מעמדן של אחרות ירד. בסוף המאה ה-19, עם עליית הצינונות, קיבלו ערי הקודש ותושביהן את הכינוי "היישוב הישן", כינוי שהדגיש את מעמדן הנמוך בעיני התנועה הלאומית המתחדשת. השלטון המרכזי הפנה מאמצים ומשאבים רבים לעיצוב התרבות הישראלית האזרחית, על סמליה הייחודיים ועל המיתוסים והפולחנים המאפיינים אותה (בר, 2007). מטרתם של אותם פולחנים ציוניים-אזרחיים הייתה לעצב את ישראל כמדינת לאום. בתוך התהליך הזה נחלש כוחן של ערים שנתפסו כערים דתיות (שפירא, 2003).

עם הקמת המדינה הפכה ירושלים לבירתה, ומתוקף חוק יסוד: ירושלים בירת ישראל קיבלה ירושלים תקציב מיוחד (מענק הבירה), שהעניק לה עדיפות על פני ערים אחרות. שלוש ערי הקודש האחרות – חברון, טבריה וצפת – לא זכו למעמד דומה. המעמד האזורי של שלושתן נחלש והן הפכו לערים פריפריאליות המתמודדות עם הגירה שלילית ועם משברים עירוניים כלכליים ואחרים. חברון הפכה לאחד ממוקדי הסכסוך הגיאופוליטי.

יחסי מרכז ופריפריה הפכו לגורם המגדיר את המרחב. בשנות השבעים הפכה הפריפריה בישראל לתחום לימוד העומד בפני עצמו (Shachar, 1971), וגיאוגרפים וחוקרים אורבניים עסקו בתפקידה של מדינת ישראל בעיצוב יחסי הכוח בין מרכז ופריפריה (Hasson, 1981; Gradus, 1983; Shachar & Lipshits, 1981; Yiftachel & Meir, 1998). בתקופה זו היה

2 בצפת נכתבו, למשל, כתבי שולחן ערוך וכתבי האר"י ונוצרו מנהגים כגון קבלת שבת וסדר ט"ו בשבט.

לעיסוק ביחסי מרכז ופריפריה הקשר מרחבי מובהק והוא עסק רבות בתהליך פיזור האוכלוסייה והתעשייה במדינת ישראל (גרדוס וקרקובר, 1976; יפתחאל וצפדיה, 2001; צפדיה, 2005; רזין, 1986; רזין ושוורץ, 1992). בשנות התשעים נותק מושג הפריפריה מהקשרו המרחבי, וחוקרים מתחומים שונים במדעי החברה טענו כי הפריפריה אינה רק מושג גיאוגרפי מרחבי אלא מושג חברתי (Yacobi & Tzfadia, 2011). תהליך זה הוביל להרחבתו של מושג הפריפריאליות ולכינונו של המושג "פריפריאליות חברתית". הפריפריאליות החברתית מדגישה קטגוריות כגון מעמד ואתניות ובוחנת את הקשר שלהן לקטגוריות מרחביות. צפת, השוכנת בגליל העליון, היא "פריפריה גיאוגרפית": העיר ממוקמת בקצה המחוז הצפוני ומרוחקת פיזית ממוקדי הכוח. כמו כן, מדדים חילוניים וממסדיים קיבעו את מעמדה של העיר גם כפריפריה חברתית.

חוקרים שונים עסקו בדרך שבה הבנתה מדינת ישראל את הפריפריאליות החברתית של עיירות הפיתוח ושל אזוורי הספר (יפתחאל וצפדיה, 2001; רם ויפתחאל, 1999). על פי יפתחאל (2006), מאז הקמתה עוסקת מדינת ישראל בקידום שתי מטרות עיקריות: עיצוב של זהות קולקטיבית ועידוד של צמיחה כלכלית. הדבר גרם להדרתן של אוכלוסיות שונות ולדחיקתן לשוליים.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה קטלגה את הערים בישראל על פי שלושה מדדים: הממד החברתי-כלכלי, ממד הפריפריאליות וממד הקומפקטיות. מדדים אלו משפיעים על חלוקת תקציבים ומשאבים, על כוחן הפוליטי של הערים ועל תדמיתן. הן הממד החברתי-כלכלי והן ממד הפריפריאליות מייחסים משקל רב לנושא התעסוקה. הממד החברתי-כלכלי מבוסס על ארבע קטגוריות משתנים: דמוגרפיה, השכלה וחינוך, תעסוקה ורמת חיים. שלוש מתוך ארבע הקטגוריות – השכלה וחינוך, תעסוקה ורמת חיים – עוסקות במישרין או בעקיפין בסוגיות הקשורות לתעסוקה; כלומר, תעסוקה היא הקריטריון המרכזי בממד זה. מכיוון שכך, ערים שרוב אוכלוסייתן אינה מועסקת נתפסות כערים חלשות בעלות מעמד חברתי-כלכלי נמוך.

כמו הממד החברתי-כלכלי, גם ממד הפריפריאליות מושפע ממדדים כלכליים. בממד זה משוקלים שני קריטריונים: נגישותה הפוטנציאלית של רשות מקומית ומידת קרבתה של הרשות לגבול מחוז תל אביב (הלמ"ס, ללא תאריך). הנגישות הפוטנציאלית נמדדת לפי מודל הגרביטציה, מודל מרכזי בתכנון ערים, המודד את קרבתה הגיאוגרפית של הרשות המקומית לכל אחת מהרשויות המקומיות האחרות בישראל ומשקלל את גודל האוכלוסייה בכל רשות. קרבתה של הרשות המקומית לתל אביב נמדדת משום שעל פי מחברי הממד, תל אביב היא המרכז הכלכלי, העסקי והגיאוגרפי של מדינת ישראל. מכאן שגם בממד זה מיוחסת חשיבות רבה לנושא הכלכלי. ערים הסמוכות למחוז תל אביב מקבלות ציון גבוה יותר. הואיל ומרבית הקריטריונים המרכיבים את שני המדדים הללו הם כלכליים, ערי הקודש מקבלות ציון נמוך משום שחלק גדול מאוכלוסייתן הוא תושבים שלומדים תורה ואינם עובדים.³ מכאן שבפועל נוצרים שני מִדְרָגִים נפרדים: ההיררכיה הדתית, המדגישה את המעלה הרוחנית של ערי הקודש, וההיררכיה הסוציו-אקונומית, המתבטאת בממד הפריפריאליות ובמדד החברתי-כלכלי של הלמ"ס.

3 מכיוון שירושלים היא בירת ישראל, מעמדה שונה מזה של ערי הקודש האחרות. עם זאת, אף שהיא העיר הגדולה בישראל, מעמדה הכלכלי נמוך.

על מושג העבודה: בין המדינה לעיר, בין הפריפריה למרכז

מצאנו כי מושג העבודה שופך אור על המתח הנובע משלל הסתירות שבין מרכזיותה של צפת לשוליותה. אנו טוענות כי מושג עבודת המקום מראה שבניין המרחב האמוני הוא הוא בניין המרחב העירוני, וכי הוא מבנה בעת ובעונה אחת הן את מרכזיותה והן את שוליותה של העיר, בקני מידה משתנים. בחלק זה נדון בקצרה בסוציולוגיה ובהיסטוריה של מושג העבודה כמושג אנליטי והיסטורי ובקשר שלו להבניה של המרחב.

בשל חשיבותה של פעולת העבודה בכינון מעמדן של ערים בישראל בחרנו לעסוק במושג זה בהרחבה. עם עליית התנועה הציונית הפכה העבודה לערך מרכזי. התנועה הציונית ראתה בעבודת האדמה לא רק אמצעי ליצירת טריטוריה אלא גם אורח חיים. בהקשרו של מאמר זה אפשר לומר כי הציונות חוללה מעתק ביחסים שבין דת למרחב: מתוך אידיאולוגיה לאומית היא המירה את עבודת האל בעבודת האדמה, ובמדינת ישראל הוקמו מושבים וקיבוצים שנתפסו כמרחב שבו מתקיימת "דת העבודה". א"ד גורדון, מהוגי הדעות החשובים של העלייה השנייה, עסק רבות במושג העבודה. באמצעותו הוא הבחין בין "היהודי הישן" הלומד תורה ובין "היהודי החדש" העובד בעבודת אדמה. בכתביו טען גורדון:

עם, אשר נקרע כולו מעל הטבע, אשר במשך אלפיים שנה היה כלוא בתוך החומות; עם אשר הורגל לכל מיני חיים, רק לא לחיי עבודה מדעת עצמו ובשביל עצמו, עם כזה לא יוכל בלי התאמצות כל כוח רצונו לשוב להיות עם חי, טבעי, עובד. העיקר חסר לנו. חסרה לנו העבודה, לא עבודה מהכרח, כי אם עבודה, שהאדם קשור אליה קשר אורגאני, טבעי, ושהעם קשור על ידה אל אדמתו ואל תרבותו, הצומחת מאדמתו ומעבודתו. (גורדון, 1952, עמ' 134)

על פי גורדון, "די אופייני במובן זה המאמר: 'בזמן שישראל עושים רצונו של מקום – מלאכתם נעשית על ידי אחרים'. אין זו מימרא גרידא. הרעיון הזה אם מדעת או שלא מדעת, נהפך בקרבנו להרגשה בלתי מוכרת ולטבע שני" (שם, שם). תפיסות עולם אלו עיצבו את המרחב במדינת ישראל בשנותיה הראשונות.

על פי יעקבסון (2000), בשלושת העשורים הראשונים שלאחר קום המדינה שמר ערך העבודה על עוצמתו. האידיאולוגיה של מפא"י – מפלגת פועלי ארץ ישראל – הבחינה בין מי שעבד וזכה להערכה ובין מי שלא עבד ונתפס כ"טפיל" (שם). המדינה החדשה השקיעה משאבים רבים בייצור מקומות עבודה על חשבון עזרה למובטלים. התפיסה הרווחת היתה כי עבודה בשכר נמוך עדיפה על אבטלה (סבירסקי, 1981). המדינה ייצרה עבודות יזומות שסיפקו עבודה להמונים אך הכניסו לכיסיהם סכומים זעומים (יעקבסון, 2000). כתוצאה מכך היה אחוז האבטלה בשנים אלו נמוך מאוד. ואולם בשנות השמונים של המאה ה-20 חל שינוי ביחס לעבודה. השינוי, שנבע ממשברים כלכליים ומפריחתן של אידיאולוגיות ניו-ליברליות, גרם לעלייה ברמת האבטלה. אחוזי האבטלה הגבוהים בעיירות הפיתוח וביישובי הספר יצרו מציאות כלכלית קשה שהשפיעה על עיצוב המרחב האורבני.

על חשיבות העבודה בתפיסת העולם החילונית-מודרנית במדינת ישראל אפשר ללמוד ממצע הבחירות של מפלגת "יש עתיד", אשר בבחירות 2013 זכתה ל-19 מנדטים. מצע הבחירות של המפלגה כלל התייחסות ספציפית לנושא העבודה:

שיעור ההשתתפות בכוח העבודה בישראל עומד על 66.2% בלבד (נכון לחורף 2012).

בין השאר בגלל מדיניות קצבאות המונעת משיקולים פוליטיים זרים. על המדינה לעודד אזרחים בכל דרך לעבוד ולמצות את כושר ההשתכרות שלהם. "יש עתיד" תפעל בכנסת ובממשלה כדי לשנות את החוק המאפשר תשלומי העברה במנותק ממיצוי כושר השתכרות. כל אדם – חרדי או חילוני, יהודי או ערבי – שלא ימצה את כל אפשרויות העבודה המונחות בפניו, לא יוכל לקבל קצבאות מן המדינה למעט ביטוח לאומי.⁴

מכאן עולה שהעבודה אינה רק אמצעי אלא מטרה העומדת בפני עצמה. עבודת האוכלוסייה החרדית ומיצוי כושר ההשתכרות של הפרטים נתפסים כמטרה לאומית וככלי לשיפור איכות החיים במדינת ישראל.

בחברה החרדית, לעומת זאת, זוכה מושג העבודה לפרשנות שונה. שטדלר (2003) תיארה דילמה של צעיר חרדי שהתלבט מעל גבי העיתון מה עליו לעשות: מחד גיסא שאף ללמוד לימודי קודש בכולל ולעבוד את האל. מאידך גיסא חשש כי אם יעזוב את מקום עבודתו לא יוכל לפרנס את משפחתו. אותו בחור ביקש את עצתו של הרב, וזה השיב כי בניגוד לתפיסה החילונית-סוציאליסטית, העבודה איננה ערך נעלה העומד בפני עצמו; היא חשובה לשם קיום, אך איננה ערך נעלה או דת חדשה – העבודה היא עונש ומס שהוטל על האדם כתוצאה מהחטא הקדמון. עבודה מאומצת היא רק מכשיר שדרכו אמור להגיע אליו השפע האלוהי.

תשובותיו של הרב מתארות היטב את המתח בין תפיסת העולם החילונית לזו הדתית. הראשונה גורסת כי העבודה היא ערך שבאמצעותו האדם מגדיר את עצמו ומעריך את יכולותיו (ארנדט, 2013; יעקבסון, 2000). העבודה מספקת לעובד פרנסה, סדר יום מובנה, מגעים חברתיים והזדמנויות להישגים, משמשת קנה מידה למעמד והיא מרכיב מרכזי בזהותו של האדם. העבודה היא תהליך שבו העובד מנכס את יסודות הטבע לצרכיו האישיים ולאורח חייו (מרקס, 2011), ובאמצעותה הפרט מגשים את תכליתו. את תפיסת העולם הזאת שוללת תפיסת העולם החרדית, הגורסת כי העבודה עצמה אינה ערך נעלה אלא עונש שהאל הטיל על האדם. לתפיסתה של החברה החרדית, לא העבודה היא שקובעת את השפע שישגי הפרט ואת רווחתו הכלכלית.

העבודה משפיעה גם על המרחב, שכן היא אחד הקריטריונים המרכזיים המגדירים את מעמדן של הערים. ערים שבהן אחוז האבטלה גבוה נתפסות כערים חלשות, עניות ופריפריאליות, ואילו ערים המשופעות במקומות עבודה נתפסות כערים חזקות, עשירות ומרכזיות. דוגמה לכך אפשר לראות במעמדן של עיירות הפיתוח, שסבלו לאורך שנים מאי-שוויון כלכלי ומאחוזי אבטלה גבוהים (סבירסקי, 1981). מיעוט מקומות העבודה בעיירות הפיתוח, העדר המגוון במקומות העבודה, השכר הנמוך והמרחק ממוקדי הכוח הכלכליים של המדינה הכתיבו את מעמדן המדינתי והמושג "עיירת פיתוח" הפך שם נרדף לנחשלות ועוני. לעומת זאת, ערים השוכנות במחוז תל אביב שבהן מקומות העבודה מרובים והמשכורות גבוהות מסמלות הצלחה כלכלית ועושר.

העבודה אינה משפיעה רק על דימויו של הערים אלא גם על רמת השירותים שרשות מקומית מסוגלת לספק לתושביה (שריג, 2013). הרשויות המקומיות אחראיות לספק לתושביהן שירותים מקומיים כגון תברואה וגינון, שמירה, מבני ציבור ושירותי רווחה, חינוך ובריאות. התקציב למימון התשתיות והשירותים הללו מורכב הן מסיוע שנותן השלטון המרכזי והן מהכנסות הרשות ממסים. מכיוון שאוכלוסייה ענייה נוטה לקבל זכאות לפטור מתשלומי המסים, עיר שיש בה אחוז גבוה של אבטלה ושל אוכלוסייה ענייה – משאביה יהיו מוגבלים והיא תתקשה לספק לתושביה תשתיות

ושירותים. כך נוצר תהליך מעגלי: ערים עניות מושכות אליהן בעיקר אוכלוסיות עניות, שאינן יכולות לשלם עבור תשתיות ושירותים. ערים אלו, שקופתן הציבורית ריקה, יספקו לתושביהן שירותים ותשתיות ברמה נמוכה. מכאן נגזרת חשיבותו של המחקר בבחינת מושג העבודה כגורם מרכזי בניתוח המרחב העירוני.

עבודת המחקר

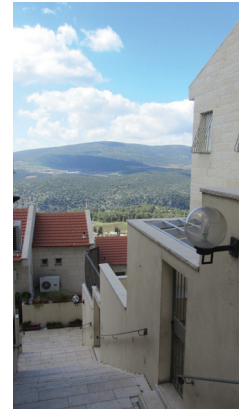
את המתח שבין מרכזיותה לשוליותה של העיר צפת רצינו ללמוד באמצעות קהילה אחת המחוברת למרחב קונקרטי בעיר. לאחר התלבטויות רבות בחרנו בחסידות ברסלב. מחקר גישוש שערכנו העלה כי לקהילת חסידות ברסלב יש מוסדות ושגרת חיים המאפשרים חקירת שדה כנהוג בעולם הידע של סוציולוגיה ואנתרופולוגיה אורבנית. נימוק ראשון לבחירתנו הוא טענתה של פדיה (2011) כי בזרם החסידי הופכת העיר תחילה לפרדיגמה של קהילה. הנימוק השני הוא הקשר העמוק של חסידות ברסלב למקומות קדושים – לקבר רבי שמעון בר יוחאי ולקבר האר"י הקדוש. חסידות ברסלב היא זרם חסידי שנוסד בסוף המאה ה-18. מייסדה, ר' נחמן מברסלב, הוא נינו של הבעל שם טוב, אבי תנועת החסידות. אחד ממאפייניה הייחודיים של החסידות הוא העובדה שאין אדמו"ר העומד בראשה, ולכן נוצרו בה תתי-קבוצות.⁵ כל תת-קבוצה פיתחה מרכז שהפך מוקד משיכה למשתייכים אליה, ובכל אחד מהמרכזים התפתחו מוסדות ציבור המספקים שירותי דת למאמינים. מרכזים אלו, השוכנים בשכונת מאה שערים בירושלים, ביבנאל,⁶ בבית שמש ובצפת, נאבקים ביניהם על יוקרה, מרכזיות ומעמד.⁷

כבר בראשית המאה ה-19, תקופתו של רבי נחמן, הייתה מרבית אוכלוסייתה של צפת חסידית (מורגנשטרן, 1988). מכאן שבשנים אלו הייתה צפת מוקד משיכה לחסידויות שונות. בסוף המאה ה-19 החלו לבוא לעיר רבנים בולטים מקרב חסידות ברסלב. הבולט בהם היה הרב אברהם שטרנהרץ. בשנת 1936 קבע הרב שטרנהרץ כי כל עוד אין זה אפשרי לעלות לאומן, ה"קייבוץ הגדול" של חסידי ברסלב בראש השנה ייערך בקבר רבי שמעון בר יוחאי במירון. החלטה זו תרמה לחיזוק מעמדה של צפת, הסמוכה למירון. נוסף על כך ציווה הרב על תלמידיו להפוך את צפת לעיר בעלת יוקרה דתית, משום שהחייאתה תוביל לגאולה. בשנת 1967 הקים תלמידו, הרב קעניג, את אגודת "נחל נבע מקור חוכמה" שמטרתה לחזק את העיר העתיקה ולהופכה למרכז דתי ורוחני. בראשית שנות השבעים אושרה הקמתה של קריית ברסלב בעיר, אשר מעצם הקמתה פועלת למען השגת מטרה זו. הקריה הוקמה על גבול בית הקברות של צפת, ששוכנים בו קברי צדיקים, וכך נוצר רצף של המשכיות רוחנית בין צדיקי צפת מהמאה ה-16 ובין חסידי ברסלב. כמו כן, מבחינה פונקציונלית מאפשרת הקרבה הפיזית לבית הקברות קיום פולחן שוטף באותם קברים. כיום מונה קהילת הרב קעניג כ-180 משפחות ובהן 1,100 בני אדם, המתגוררים בעיר ומגדירים עצמם כמשתייכים לקהילה זו.

5 להרחבה על משנתה של חסידות ברסלב ועל מעמדו של ר' נחמן בתוך החסידות ראו מרק, 2006, 2008; פייקאז', 1995.

6 על קהילת ברסלב ביבנאל ועל הרב שיק העומד בראשה ראו מרק, 2006; פייקאז', 1995.

7 מרכזיותן של ערים אלו אינה משתווה למרכזיותה של העיר אומן שבאוקראינה. אומן, מקום קבורתו של ר' נחמן, נתפסת אצל החסידים כמרכז גלובלי של קדושה וכמקום בעל תכונות קוסמיות. כתוצאה מכך אומן היא מוקד עלייה לרגל שעשרות אלפי חסידים ומאמינים מבקרים בו מדי שנה.

עבודת המחקר שלנו נבנתה בשתי שכבות. בשכבה הראשונה התמקדנו בחקר הקהילה. קיימנו חקירה אתנוגרפית שמטרתה לחשוף את דפוסי הפעולה של החסידים במרחב ואת המשמעויות המיוחדות להם. באמצעות כתיבת יומן שדה ותיעוד ויזואלי תיעדנו את שגרת העיר והקהילה של החסידים. קיימנו ראיונות עם חסידים ועם בעלי תפקידים בעיר צפת כדי לבחון את המשמעות שמייחסים המרואיינים לפעולתם של החסידים במרחב. הראיונות שימשו כלי משלים לתצפית המשתתפת ולתיעוד (שקדי, 2004; 2009, 2007, Creswell). בשכבת החקירה השנייה קיימנו סקר עירוני: ניתחנו נתונים כמותיים ויצרנו מפה אורבנית המתבססת על סטטיסטיקות, סקרים, תכניות מתאר, תכניות בניין עיר, מפות וכיוצא בזה. אחד הקשיים שנתקלנו בהם בשלב איסוף החומר הוא מיעוט נתונים ומידע חסר. לאורך תקופת המידע לא עודכן אתר האינטרנט של העירייה והמידע בו היה חלקי בלבד. מכיוון שלא נמצא גורם אחד המאגד את המידע, שוחחנו עם גורמים רבים ושילבנו נתונים ממקורות שונים.

שילוב שתי שכבות החקירה מייצר מחקר הדובר שתי שפות שונות: אתנוגרפיה אורבנית וסקר עירוני-חברתי. השילוב בין שפות אלו עומד בטבורן של סוציולוגיה ואתנופולוגיה אורבנית.

קהילה עירונית בין מרכז ופריפריה

פרק זה, שהוא ליבת המחקר, ערוך באופן הממחיש את המתח המגולם בחיים בעיר שהיא מרכזית ופריפריאלית כאחד. בהסתמך הן על הסקר העירוני והן על עבודת השדה מיפינו את האופנים שבהם כוחות של מרכז ופריפריה מעצבים את חייהם של חסידי ברסלב בעיר צפת. תת-הפרק הראשון יעסוק בפריפריאליות האורבנית והשני יעסוק במרכזיותה הרוחנית.

“אנחנו ממש פריפריה”: על הפריפריאליות של העיר צפת

העיר צפת, כמו ערי הקודש האחרות, היא עיר פריפריאלית שזכתה לדירוג 3 מתוך 10 במדד הפריפריאליות (הלמ"ס, 2004). הדירוג החברתי-כלכלי שלה נמוך והיא מדורגת באשכול 4 מתוך 10.⁸ יש בה אחוז גבוה של אוכלוסייה חרדית (כ-30% מאוכלוסיית העיר) ואחוז גדול של

8 על פי הלמ"ס, צפת נמצאת באשכול חברתי-כלכלי 4 (בסקר הקודם קוטלגה העיר באשכול 3).

אוכלוסיית עולים (17.8% מאוכלוסיית העיר עלתה לארץ לאחר 1990, לעומת הממוצע הארצי העומד על 13.1%; הלמ"ס, 2011א). מכיוון שכל גבר שישי בעיר רשום כתלמיד ישיבה,⁹ אחוז ההשתתפות של תושבי העיר בכוח העבודה הוא נמוך ועומד על 44.7% בלבד, לעומת הממוצע הארצי העומד על 57.8% (הלמ"ס, 2008). הואיל וצפת דלה במקומות עבודה, אחוז המובטלים העירוני עומד על 11.8%, נתון הגבוה בכמעט פי שניים מהממוצע הארצי (בסוק, 2013). מגוון העבודות בעיר מצומצם והמשכורות נמוכות. 43.3% מהמועסקים בעיר עובדים בענף השירותים (לעומת 20.3% מכלל העובדים בישראל; הלמ"ס, 2008), ענף שהשכר הממוצע בו נמוך משמעותית מממוצע השכר של שכירים במשק.¹⁰ כתוצאה מריבוי העובדים בענף, המשכורת הממוצעת בצפת נמוכה: המשכורת החודשית הממוצעת בעיר עומדת על 5,034 שקלים בלבד, 3,291 שקלים פחות מהמשכורת הממוצעת במשק (הלמ"ס, 2011א). ריבוי המובטלים, האחוז הגבוה של תלמידי הישיבה והשכר הנמוך שמקבלים העובדים מקטינים את הכנסות העירייה ממסים.¹¹

בסיס המס של צפת מתבסס בעיקר על ארנונה מבסיסי צה"ל ומבית החולים זיו, הנמצאים בשטחה. לעיר יש ארבעה אזורי תעשייה: פארק צה"ר (המשותף לצפת, חצור הגלילית, ראש פינה, טובא וזנגריה ומועצה אזורית גליל עליון), שהוא פארק אזורי ולכן רק 32% ממסי הארנונה שלו מופרשים לצפת; פארק התעשייה האזורי רמת דלתון, אשר כלל אינו משלם מס לעיר; אזור התעשייה הישן, שבו יש מפעל אחד בלבד וגם הוא עתיד להיסגר; ואזור התעשייה החדש, שבו יש בעיקר תעשייה מסורתית. על אף ריבוי אזורי התעשייה, בסיס המס שהעיר מקבלת מארבעתם נמוך. גם המרכז המסחרי של העיר ברחוב ירושלים הוא ישן וחלש ומורכב מחנויות ומעסקים קטנים. מלבד זאת, הפוטנציאל הכלכלי התיירותי של צפת אינו ממומש דיו. מרבית התיירים שוהים בעיר שעות מעטות וכמעט שאינם מוציאים כסף בחנויות התיירים ובדוכני המזון הפרושים ברחבי העיר העתיקה. עדות לכך אפשר למצוא בתצפיות שערכנו. אמנם ברובע היהודי של צפת יש 82 בתי עסק הקשורים לתיירות ישירות או בעקיפין, אך מרביתם עומדים ריקים לאורך כל שעות היום.¹² נתונים אלו מצטברים יחדיו ומציירים תמונה עגומה של עיר בעלת נתוני פתיחה כלכליים בעייתיים.

עונייה של העיר בלט גם בראיונות שקיימנו עם תושבים ועם בעלי תפקידים בה. כך לדוגמה סיפר אברהם, אחד מעובדי הציבור בעיר:

בסיס המיסוי של העיר מאוד נמוך. פעם אחת מצד תושבים. התושבים הם לא הארנונה של עיר, אבל כאן חמישים עד שישים אחוז מקבלים איזשהו פטור על סמך הכנסה. יש כאן נתוני עוני די קשים. המסחר קשור מאוד לדתיות ולהיסטוריה. מיעוט משמעותי בשטחי

- 9 בשנת 2008 היו 16.6% מהגברים בצפת שגילם מעל 15 רשומים כלומדים בישיבה. נתון זה בולט לעומת הממוצע הארצי של הלומדים בישיבות, שעמד בשנה זו על 6.8% (הלמ"ס, 2008).
- 10 בשנת 2011, ההכנסה הממוצעת החודשית לסוכנים, עובדי מכירות ועובדי שירותים, שהיו 43.3% מכוח העבודה בצפת, עמדה על 5,336 שקלים ברוטו (7,215 בקרב גברים ו-4,075 בקרב נשים). הכנסה זו נמוכה מהממוצע הארצי, העומד על 8,325 שקלים ברוטו (הלמ"ס, 2011ב).
- 11 בראיון שקיימנו עם עובד עירייה נאמר לנו שכ-60% מתושבי צפת מקבלים הנחה בארנונה על סמך הכנסה.
- 12 לפי הנתונים שסיפקה לנו עיריית צפת ברובע היהודי יש 67 עסקים, אך במיפוי שערכנו בשטח מצאנו כי נכון לפברואר 2014 היו בו 82 עסקים.

מסחר ותעשייה. אין מספיק שטחי מסחר ותעשייה. הארנונה הגדולה זה הפיקוד [פיקוד צפון של צה"ל] ובית החולים. אין מרכזים מסחריים כמו "ביג" בראש פינה. אלו מרכזים מסחריים שעל אף הביקורת הגדולה מייצרים עבודה לאוכלוסייה מאוד גדולה.

אברהם התייחס גם לנושא התעסוקה:

תעסוקה היא בעיה סופר-משמעותית עבור צפת והאזור, מתוך תפיסת עבודה שעיריות חפצות חיים חייבות לייצר תעסוקה באופן חי ואקטיבי. זה קורה במרכז וחייב לקרות גם בפריפריה, שבה יש אתגרים גאו-כלכליים הרבה יותר מורכבים. ניסיון לייצר שיתופי פעולה בתוך האזור ולהביא משקיעים. זה לדעתי הסדר הנכון. מצד אחד בתוך צפת ומצד שני לייצר שותפים מתוך האזור והמדינה. רק אחר כך פתרונות מבחוץ בתחום התעסוקה.

אברהם משקף בדבריו את התפיסה המדינתית-חילונית. לטענתו ייצור מקומות תעסוקה הוא אחד האתגרים החשובים של עיריית צפת, שכן עיר שמקומות התעסוקה בה מועטים נגזר עליה להיות חלשה ונחשלת. שאיפתו היא שצפת תהיה מוקד משיכה עבור קהל יעד חילוני ומשכיל. בשדה העירוני, אוכלוסייה כזאת נהנית מהכיניו "אוכלוסייה חזקה" והיא משאת נפשם של ראשי ערים. תפיסה זו, המאפיינת את תפיסת העולם הממסדית-חילונית, גורסת כי מקומות עבודה ויוקרה כלכלית הם שהופכים עיר ליעד אטרקטיבי ולמוקד משיכה. עיר קדושה אינה מושכת אוכלוסייה חילונית ולעתים קרובות אף מרתיעה נתח אוכלוסייה זה.

אמירות דומות על מצבה הכלכלי של העיר נשמעו גם מצד בעלי תפקידים בתוך חסידות ברסלב. כך לדוגמה סיפר ראובן, אחד מבעלי התפקידים בקהילה: "אני לא מכיר אנשים שהגיעו לצפת בגלל עבודה. צפת מאוד דלה במקומות עבודה. יש כאן בעיה נוספת, נמנעים מלהקים בעיר תעשייה כבדה. [ב]מקומות עבודה אנו לא משופעים. אבל כפי שאני מכיר את צפת, אנשים עובדים מסביב, [למשל ב]קריית שמונה". ראובן, חרדי ובעל תפקיד בחסידות, מסכים עם אברהם וטוען שמכיוון שצפת אינה מרכז כלכלי, היא אינה משמשת יעד הגירה לאוכלוסייה שהתעסוקה היא חלק משמעותי משיקולי המיקום שלה. על פי ראובן, צפת אינה רוויה במקומות עבודה ולכן רבים מתושביה עובדים מחוץ לעיר. הוא מציין את קריית שמונה, המונה כ-23,000 תושבים, כמוקד כלכלי המספק עבודה לתושבי צפת. טענה זו יכולה לרמז על יחסי הכוחות בין שתי הערים ועל מעמדה האזורי הנמוך של צפת. אף שצפת היא בירת הנפה והעיר הגדולה בה, קריית שמונה עולה עליה בפרמטרים רבים כמו הציון החברתי-כלכלי, אחוז העובדים מקרב האוכלוסייה (גולדשטיין ועינב, 2011) והמשכורת הממוצעת של שכיר¹³. יהודה, חילוני ובן למשפחה צפתית ותיקה שכהן בתפקיד בכיר בעיריית צפת, מספר:

הגליל הוא בעייתי. הבירה של הגליל מבוזרת. עיר המחוז היא מבוזרת. טבריה היא עיר נפה כמו צפת. צפת היא סך הכול עיר נפה. גם בנפה שלה היא מאבדת את המרכזיות שלה. זה נכון שיש בית חולים, משרד הפנים. היום יש ביזור, גם דיגיטלי. באינטרנט אפשר לעשות הכול. יש רופא, מרפאה, בית מרקחת בכל מקום. לא צריך לנסוע לצפת. מרכזי תרבות? כרמיאל עברה אותנו מזמן, באיכות האוכלוסייה, התרבות, תעסוקה. אין כאן תעסוקה, לא באים לכאן. הפקולטה לרפואה, המכללה, זה חשוב. להגיד שזה עוזר

13 השכר הממוצע בקריית שמונה בשנת 2008 עמד על 5,935 שקלים לחודש. השכר הממוצע בצפת, לעומת זאת, עמד על 5,034 שקלים בלבד (הלמ"ס, 2011A).

לשינוי? מה פתאום. תבדקו, כמה עובדים במכללה הם מצפת? [רק] שרתים, מזכירות. מתוך מאתיים אנשי סגל, אם תמצאו שישה-שבעה שגרים בצפת זה יפה. בפקולטה לרפואה [יש] גם מאה חמישים, מאתיים; השומר הוא צפתי. פקידות – מעט מאוד. כרמיאל [היא] אלטרנטיבה תעסוקתית ותרבותית, קריית שמונה היא אלטרנטיבה ומיקרו-קוסמוס משל עצמה.

לאה, חסידת ברסלב המתגוררת בעיר, מתארת מציאות כלכלית דומה:

[אפשרויות כלכליות?] זה די מוגבל, אנשים שעזבו מצאו בזה טריגר. באמת יש פה בעיה. הקהילה מאוד משתדלת. בתי הספר הוקמו גם [כדי לסייע] מבחינה כלכלית. יש לנו מעון, העמותות שלנו, זה שבעים מועסקים: טכנים, מחשבים, ניקיון. משתדלים. לא כולם אנשי הקהילה. עצם העובדה שבנינו, הייתה הוצאה ענקית. עובדים שבאים כל יום בונים פה, זה הביא לרווחה מסוימת. זה עדיין מצומצם. יש כאן בעיית תעסוקה.לא מפסיקים לחשוב על רעיונות.

לאה מתארת מציאות כלכלית קשה. מיעוט ההזדמנויות הכלכליות יצר עוני ומחסור בקרב החסידים, ולכן החסידות החליטה לייצר הזדמנויות כאלה. החסידות מעסיקה כשבעים מחבריה במוסדותיה השונים בעבודות הוראה, מחשוב, פקידות, בישול, ניקיון ועוד. כמו כן היא מנסה לעודד שיתופי פעולה עם חברות וגורמים חיצוניים כמו רשות העתיקות, חברות טלמארקטינג וכיוצא בזה. פתרונות אלו אינם מספקים וחלק מהחסידים נאלצים להתקיים מתרומות, מקיבוץ נדבות ומחלוקת מזון.

על תופעת קיבוץ הנדבות אפשר ללמוד מדבריו של מנשה, בעל תפקיד במוסדות הקהילה. מנשה מספר על שיחת טלפון שקיבל ובה נתבקש לתרום כסף לקניית נרות חנוכה:

"אתה מכיר ארגון שמחלק תרומה לחנוכה?" אמרתי לו, "אני לא יודע". הייתי נחמד. אדם עובד, הוא למד בעכו את אומנות השימור של מבני אבן, עובד ב"לבנות ולהבנות". עכשיו הוא כבר לא עובד. אני מביא אותו כדוגמה. מאוד בקלות מכירים כאן פרנסה שנייה של לבקש. הוא אומר, "צריך לקנות נרות ואין לי כסף לנר" – הוא התכוון לנרות שמן, עדיין, [עולים] חמישים ש"ח. פעם ראשונה בחיים שלי שראיתי עוני אמיתי. יש כאן מפעל של איסוף ביצים בגליל העליון. יש בית תמחוי שמחלק ביצים [ב]שווי של שלושים ש"ח. אישה אחת ילדה, ופעם ראשונה זה חודשיים אכלה חביתה. כמה ילדים יש לה ואף פעם לא מכינים עוגות. זה מושגים אחרים. אם זה מסכנות? מזל רע? לומדים תורה כל היום וככה בוחרים? לא יודע. פרנסה זה קשה. גם מי שרוצה [להתפרנס] זה קשה. [כי] מה הוא מרוויח? יעבוד ב"בייגל בייגל" [מפעל מזון בצפת] – מה הוא ירוויח?

שאלנו את מנשה אם מי שרוצה למצוא עבודה באזור יוכל למצוא פרנסה. הוא ענה:

אני, שוב, בא ממקום מפונק. אני חושב שפרנסה זה מאת השם. אבל זה לא פשוט. אני מכיר מישהו, באמת בנאדם רציני. הוא השקיע, למד רישיון ג' [ל]אוטובוס תלמידים, אמר "יש ביקוש להסעות" וקנה מיניבוס ועוד אחד. אולי [זו הייתה] טעות: אני יודע שהוא לא מצליח ומחזור על הפתחים. אני יודע רק בקהילה שלי: הכי טוב זה לעבוד במוסדות, מוסדות החינוך. נותנים גרושים. נראה לי שזה מה שיש.

"עיר שיש לה מקום בלב ויסודות חזקים": על המרכזיות של צפת

כיצד חווים חברי הקהילה את חייהם בעיר מרכזית? דינה, חוזרת בתשובה חסידת ברסלב, מספרת על ההתלבטויות שחוותה כשעברה לגור בצפת:

אחת מהמניעות הכי גדולות שהיו לי בזמנו להגיע מחיפה היא איך אני אחיה פה, מה אעשה פה. אחי אמר לי: "פרנסה זה מהשם". "תפתחי קייטרינג", הוא אמר לי. אמרתי, זה לא בשבילי. זה החינוך, המורשת: אין פרנסה – אין חיים, אין לנשום, אתה מחוק. אתה לא בנאדם בכלל. הדתיים פרזיטים והעובדים קרויים אדם. היה לי מאוד קשה לבוא לפה. זו המניעה הכי חזקה מצד עצמי לבוא לכאן. הייתי רגילה תמיד לעבוד, ללמוד. [הייתי] יושבת טוב, לא חסר כלום. יכולתי לפרנס עוד מישהו. [...] אני אגיד לכן את האמת, אני עכשיו לפני בר המצווה [של בנה]. אמרתי, מה יהיה? זה עדיין מחולחל בי ולא מתוקן, החשיבה המקולקלת שפרנסה – על זה עומד הכול. רשום "תורה ועבודה". אי אפשר בלי עבודה, אבל קודם כל תורה.

דינה, שהתחנכה על פי תפיסת העולם החילונית, מתארת את חשיבות העבודה בחברה החילונית: אדם שלא עובד נפסד בעיני החברה החילונית כפרזיט. אף שדינה מקיימת אורח חיים חרדי כבר שנים רבות היא מעידה שמתקיים בתוכה דיסוננס פנימי בנושא העבודה. מחד גיסא, היא עדיין מייחסת משקל רב לעבודה לצורכי פרנסה, מוטרדת ממחסור כלכלי ומכירה בחשיבות העבודה. מאידך גיסא, היא מאמינה שפרנסה היא מאת השם.

היה לי ניסיון עם בעלי, הוא היה אברך – כמה מרוויח אברך? – ואני עם הקצת שאני מרוויחה... היינו מתקיימים ממעט מאוד. לא ידעתי לבקש מבעלי, תמיד הייתי מרוויחה והיה לי. התקשרתי לאימא שלי ואמרתי "צריך". אחר כך סיפרתי לבעלי והוא נעלב ואמר, "מה את הולכת לאימא שלך? מה, אני כזה חסר אונים? העול עליי?" זה שיעור שני-שלישי שקיבלתי בענייני פרנסה. הוא אמר: "העול עליי". גם אם אני אברך ואת עובדת העול עליי, זו ההלכה. הרגשתי כמו אבן של טון יורדת מעליי, כמו שקילפו מעליי קליפה. יש לי בעל, הוא נושא בעול. העול עליו. עשרות פעמים של השגחת האל, איך הוא מפרנס את כל ברואיו.

תפיסה דומה הציגה בפנינו חנה, גם היא חסידה שחזרה בתשובה:

איך בעלי התקרב? היתה לו התנגדות מאוד גדולה. להכול. לא יכול היה לראות ספרי קודש, שום דבר של קדושה. זה עורר בו זעם. הוא הגיע למצב שהיה לו חובות, חובות, חובות. עובד מהבוקר עד הלילה, עושה הרבה כסף [1] לא רואה כסף. אמרתי לו: "אולי תבקש ברכה מהרב?" הוא הסכים כי הגיע למצב של חנק, לא יכול היה יותר, אז הוא הסכים. פעם ראשונה הגענו לרב ביחד. הגענו לרב הוא אמר לרב, "אני עובד, עובד, עובד ולא רואה כסף, אני רוצה ברכה". [הרב אמר:] "השבת היא מקור הברכה. תשמור שבת – יהיה לך כסף". הוא אמר, "מה, אני אשמור שבת, יהיה לי פתאום כסף?" אמר לו כן. הוא לא כל כך האמין. זה לא יצא מיד. אבא שלו נפטר. היתה אזכרה של אבא שלו, בשבת של אבא שלו הוא בדרך כלל לא נוסע, [אז] בשבת הזו הוא לא נסע. אחרי השבת הזו היתה לו עבודה גדולה והוא הרוויח מלא כסף, כיסה לו את כל החובות והמינוסים. הוא היה נפעם וסיפר לכולם והתחיל לשמור שבת. התורה אומרת כי מראש השנה עד ראש השנה קבוע

לך הסכום שתרוויח. לכל אחד נקבע הסכום. כל אדם חייב לעבוד, אחרת מתנוונים. אבל יש עבודה ויש עבודה. יש עבודה שאנשים עושים חסדים, עוזרים לאנשים. יש עבודה שהיא כמו כפרת עוונות, עבודה פיזית קשה שאדם צריך את זה.

לטענתה של חנה יש מגוון רחב של עבודות שהפרט יכול לעבוד בהם. יש עבודה שכל מהותה לעזור לאנשים ולעשות חסדים, ולעומתה יש עבודה פיזית המהווה כפרת עוונות. החסידים מאמינים כי לימוד התורה מביא פרנסה. התפילה והאמונה הם שמפרנסים את הפרט, ולא העבודה. האל קובע מראש את שכרו של אדם ולכן אין זה משנה כמה יעבוד הפרט, שכן שכרו קבוע. לכן מרבית הגברים בחסידות עוסקים בלימוד תורה. על פי עמותת "נחל נובע מקור חוכמה", 110 מתוך 180 הגברים החברים בקהילה לומדים בכולל ומנהלים אורח חיים הנסוב על לימוד ותפילה. האברכים לומדים משעה 9:00 עד 13:00. לאחר הפסקת צהריים הם שבים ולומדים שלוש שעות נוספות, משעה 16:00 ועד 19:00. כמו כן, מדי בוקר החסידים טובלים במקווה ומתפללים שלוש פעמים ביום.

הקרבה הגיאוגרפית של החסידים לקברי הצדיקים במירון ובצפת מייצרת עבודת מקום נוספת, ייחודית לתושבי קהילה זו. חסידיו של הרב קעניג מעידים על עצמם כי הם מרבים להתפלל בקברי צדיקים וחלק מהחסידים אף מקפידים לטבול בקביעות במקווה האר"י. פעולות אלו נוספות על לימודיהם בכולל, על התפילות ועל הטבילה היומיומית במקווה. אורח החיים הזה אינטנסיבי מאוד ואינו מאפשר לאברך להקדיש מזמנו לעבודה שפרנסה בצדה.

חלק מהאברכים עובדים במשרות חלקיות שהחסידות מספקת בין הסדרים, בשעות הצהריים, ואילו אחרים בוחרים להתמקד בלימודים בלבד. בת-שבע, אחת החסידות, סיפרה לנו שבעלה משלב בין השניים:

זו מסירות נפש ללמוד תורה, זו לא ברירת מחדל שעושים כי אין מה לעשות. בעלי מוכשר בהרבה דברים. הוא רוצה ללמוד תורה. הסכמנו. הוא כן עובד בקריה כדי לא ללכת רחוק. הוא מנקה את הישיבה של הבחורים. בין הסדרים הוא עובד. זה נוח וקרוב. זה בתוך המקום ואז הוא יכול להמשיך ללמוד.

בעלה של בת-שבע מצליח לשלב בין לימודים לעבודה, אך העבודה אינה מרכזי חיו. הוא עובד שעות אחדות מדי יום בשעות הצהריים ומרוויח שכר נמוך. עבודת המקום היא המוקד של חיו, ואילו העבודה לצורך פרנסה נעשית רק מתוך כורח.

חנה, חסידת ברסלב, מספרת כי עבודת המקום תובעת מהפרט גם כוחות נפשיים:

צפת מחזירה אותך למרכז, למקום הפנימי, לאמת. להיות פה זה לא פשוט. זו עבודה, עבודה רוחנית, להיות אתה באמת. לצפת יש מרכזיות מסוימת... הציבור החרדי בא לפה הרבה, זה תמיד מקום להגיע אליו. צפת בציבור החרדי היא מקום חשוב, גם ביהדות. מגיעים הרבה. תמיד יש אורחים. לכל אחד בצפת יש צימר. הרב גדליה, כשהוא הגיע לכאן לא היה כאן כלום. הוא אמר שהוא רוצה שלכל אחד יהיה צימר, היא תתייקר רוחנית וכלכלית ויכירו בערך שלה.

מדבריה של חנה אפשר ללמוד על הפוטנציאל הכלכלי הטמון בעיר, הקשור ישירות לעבודת המקום של החסידים. עבודת המקום הייחודית המתקיימת בצפת מושכת מאמינים, ואלו מוציאים את כספם בעיר ולנים בצימרים שמחזיקים החסידים. מכאן שלעבודת המקום של החסידים יש גם השלכות כלכליות ולא רק השלכות רוחניות-דתיות.

חלק מהחסידיים מנהלים סדר יום אינטנסיבי אף יותר משל האברך הממוצע ומקדישים את כל מרצם לטובת עבודת המקום. חסידיים אלו, המכונים בקהילתם "העויבדים", קמים מדי לילה בחצות ויוצאים להתבודד ביערות המקיפים את צפת. לאחר ההתבודדות הם טובלים במעיינות שבאזור ועולים לרגל לקברי צדיקים. לאורך שעות היום לומדים העויבדים תורה וממשיכים לעסוק בעבודת המקום. אורח החיים שלהם זוכה להערכה רבה מצד החסידיים האחרים. מנשה תיאר בפנינו את אורח החיים של העויבדים: "יש כאלו שלומדים תורה כל היום, יש כאלו שעובדים, יש כאלו שהולכים לישון בחצות ויש כאלו שקמים בחצות. אני זוכר שבאתי לכאן וראיתי מישהו ישן. גיליתי שהוא מהעויבדים, הולך לישון בצאת הכוכבים וקם בלילה ואז עושה את היום".

מכיוון שעבודת האל מוטלת על כל יהודי, החסידות מאפשרת לגברים לקחת חלק בשיעורי ערב גם אם לא בחרו להקדיש את חייהם לעבודת המקום. נעמי מספרת על שעות פעילותו של הכולל:

הכולל הרגיל הוא מתשע עד אחת, הפסקת צהריים, ומארבע עד שבע. התפילות זה לפני, בין לבין ואחרי. יש כמה זמנים של תפילות: יש תפילה בזמן של הנץ החמה בבית הכנסת, יש תפילה עם הרב, אחר כך יותר מאוחר. יש מנחה כשנגמר הכולל באחת; בשלוש וחצי ערבית; ועוד יש כולל ערב. אנשים שעובדים מגיעים אחרי העבודה. יש שיעור של בעלבתים, שזה אנשים שעובדים.

כלומר, חסידיים שבחרים לעבוד במשרה מלאה יכולים ללמוד בכולל בשעות הערב. לימודים אלו אמנם קצרים ומקיפים פחות, אך הם מאפשרים לחסיד העובד לצרוך פרנסה לבצע את אחת מחובותיו הבסיסיות וללמוד תורה.

יוסף, חסיד ברסלב ובעל תפקיד בכיר בקהילה, מתאר בפנינו מדוע כה חשוב ללמוד תורה:

עצם לימוד התורה - בזה קיום העולם. יהודי, איפה שהוא נמצא - לוקח את עצמו, מנתק עצמו מבעיות העולם הזה ומקדיש עצמו ללימוד התורה. זהו קיום העולם. "אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמת". לימוד התורה יש לו כמה שלבים, כמה אידיאלים. דבר ראשון כדי שנדע את ההלכה, איך מתנהגים. את זה חייב כל יהודי. אפילו האדם העסוק חייב ללמוד לפחות בבוקר ובערב.

אורח החיים של לימוד תורה ועלייה לקברי צדיקים מאפיין בעיקר את הלומדים בכולל, אך הרוחניות היא לא רק נחלתם של הגברים. כך לדוגמה מתארת נעמי את סדר יומה:

אני לא הייתי מבחינה בין קודש וחול. מבחינתי כל החיים זה קודש. בייחוד אני, בתור אישה, יותר בעניין של עבודות הבית והילדים. [...] לי בוודאי קשה להפריד כי מבחינתי זה ממש קודש, לעשות ספונג'ה, חיתולים, לזרוק את הפח ולגדל ילדים זה קודש, אני לא מפרידה. לכל דבר מתלווה תפילה, תהילים.

בניגוד לגברים, לנשים אין סדר יום רוחני קבוע. עם זאת, פעולות רבות מלוות בתפילה. נעמי מספרת כי אמנם הנשים אינן מחויבות בעבודת המקום כמו הגברים, אך גם בעבודת הנשים משולבים היבטים רוחניים. לתפיסתה, עבודות הבית הן חלק מעבודת המקום שהיא מבצעת. רבקה, חסידת ברסלב, מחזקת את דבריה של נעמי ומספרת:

החיים פה זה לא ברמה כספית גבוהה. לכל אחד יש דירה, בית ומשפחה, זה הכי חשוב. החיים פשוטים. מתפללים בבוקר. אמהות עובדות או בבית עם הילדים, מחנכת את הילדים, מכינה אוכל. כל זה אולי זה נשמע משעמם אבל זה בדיוק מה שאנשים מעריכים

כאן, לגדל משפחה. אנשים שיכולים לתרום לעולם, לבנות אותו ולהמשיך קו בריא. [לשאלתנו אם גם ללא האילוף הכלכלי רוב הנשים היו מעדיפות להישאר בבית ולגדל את הילדים]: ברור, כן, וללמוד. יש הרבה אנשים שהיו חוזרים ללמוד, ברור. בגלל לחצי הפרנסה הם יוצאים.

לאורך הראיונות עלה שוב ושוב האידיאל שלפיו הגבר מקדיש את חייו ללימוד תורה ואילו האישה מקדישה את חייה לגידול הילדים. עם זאת, בקרב חסידי ברסלב בצפת אידיאל זה אינו מתממש בדרך כלל. עם התחזקות חברת הלומדים והצמצום בקצבאות הילדים נאלצו נשים חרדיות לצאת לעבודה (קפלן, 2007). משנות השבעים של המאה ה-20 הוכנסו לתכנית הלימודים של בתי הספר לבנות תכנים מקצועיים המספקים הכשרה מקצועית לנשים. הכשרה זו פתחה בפני הנשים החרדיות אפשרויות תעסוקתיות חדשות (פרידמן, 1988). תחילה עבדו הנשים בתוך קהילתן. לאורך השנים חל גידול במספר הנשים העובדות וחלק מהנשים החלו לעבוד מחוץ למוסדות הקהילה. תופעה זו, המאפיינת את החברה החרדית, מתרחשת גם בחסידות ברסלב בצפת. מרבית הנשים שפגשנו בראיונות סיפרו כי הן עובדות בעבודות מגוונות. חלקן מועסקות בתפקידים בתוך החסידות: תפקידי פקידות, הוראה, הדרכה במקווה וכולי. אחרות עובדות מחוץ למוסדות החסידות ועוסקות באומנות, במכירת בגדים בבית, בחינוך, בזבנות ועוד. אף שמרבית החסידות שפגשנו עבדו לפרנסתן, רבות מהן ציינו כי העבודה היא הכרח ואילו אפשר להן זאת מצבן הכלכלי – היו עוזבות את עבודתן ובוחרות להתמקד בגידול הילדים.

עבודת המקום שמבצעים החסידים מייצרת מציאות מרחבית המשפיעה על המצב האורבני של צפת. דוגמה לכך היא הקמת קריית ברסלב על הריסות הרובע הספרדי ברובע העתיק של צפת והקמת מוסדות החסידות. בצפת פועלים מוסדות רבים השייכים לחסידות, ורבים מחברי הקהילה היו מעורבים בתהליך בנייתם. המוסד המרכזי הוא בית הכנסת הגדול, המשמש מוקד תפילה ולימוד והקהילה מתקבצת סביבו. מיקומו, במרכז קריית ברסלב, מסמל את חשיבותו הקהילתית, הדתית והמרחבית. בבית הכנסת מתקיימים אירועים קהילתיים רבים ובו לומדים האברכים תורה. מלבד בית הכנסת הגדול החסידות הקימה מוסדות נוספים, כגון מקוואות לגברים ולנשים המאפשרים לחסידים ולחסידות לקיים נדבך נוסף של עבודת המקום. החסידות מפעילה גם מוסדות לימוד שונים בקריית ברסלב ובסמוך אליה: הישיבה הקטנה, תלמוד התורה, בית הספר לבנות וגני הילדים.

סיכום

ביקשנו להבין את המתח שבין מרכזיותה של העיר צפת ובין הפריפריאליות שלה, על סמך פעילותם של חסידי ברסלב המתגוררים בעיר. שזרנו שכבות מידע המשלבות בין חברה, תרבות ומקום ובאמצעותן הצענו ניתוח הכורך בין הפעולה האמונית לפעולה המרחבית-עירונית. ביקשנו להראות כי הן הפריפריאליות של צפת והן מרכזיותה מתהוות באמצעות פעולה אחת, שאותה כינינו "עבודת המקום". העבודה שמבצעים חסידי ברסלב המתגוררים בעיר משמרת את קדושתה ואת מרכזיותה הדתית של עיר הקודש; אותה עבודה עצמה, שאינה נעשית בשוק העבודה, מעודדת את הפיכתה של העיר ליישוב פריפריאלי בקנה המידה המדינתי. מצאנו כי המרכזיות והפריפריאליות של צפת אינן סותרות זו את זו אלא משפיעות זו על זו: ככל שעיר הקודש הופכת מרכזית יותר עבור הציבור המאמין, כך היא הופכת להיות פריפריאלית יותר בקנה

המידה המדינית. שני התהליכים המנוגדים הללו הם פונקציה של עבודת המקום. מחקר זה נסמך על חקירה אתנוגרפית שנערכה בקרב קבוצה אחת, חסידות ברסלב המתגוררת בצפת, אך המבנה החברתי והמרחבי של העיר צפת בנוי מקבוצות נוספות. בארבע ערי הקודש פועלות קבוצות רבות הנבדלות באופיין ובפעולתן המרחבית. מחקר שיעסוק באסטרטגיות המרחביות ובפרקטיקות האמוניות שמקיימות קבוצות שונות במרחב יעשיר את המחקר האורבני העוסק בערי הקודש. ניתוח עבודת המקום המתקיימת בערי קודש יאפשר לפתח ארגז כלים תיאורטי שיוכל לתרום להבנת מעמדן של ערים אלו. נוסף על כך, הדיון על המושג "עבודת המקום" יכול לתרום למחקרים אורבניים העוסקים בפעולה המרחבית-עירונית המתבצעת בירושלים ובחברון, ערים שמגולם בהן הסכסוך הגיאופוליטי בקני מידה שונים. השאלות מי בונה את ערי הקודש, באילו דרכים ואיזו משמעות ניתנת למרחב הקדוש המתחדש ראויות למחקר אקדמי נוסף. מחקר המשך המעשיר את תחום העיסוק הזה יכול וצריך להישען לא רק על ערי הקודש המסורתיות אלא גם על ערים העוברות התקדשות ומשמשות מוקד עלייה לרגל, דוגמת העיר נתיבות (בילו, 2005; יעקובי, 2014; Yacobi, 2008). חקירה של ערים אלו תסייע לנתח צורות נוספות של עבודת מקום.

אנו מבקשות לתרום גם לדיון הסוציולוגי המתמשך בתופעות חברתיות ומרחביות – למשל אי-שוויון ומתחים אתניים – דרך העיסוק ב"מרכז" ו"פריפריה". העיסוק ביחסי מרכז ופריפריה בערים קדושות שיש להן היסטוריה של מרכזיות יאפשר להעשיר את המחקר הביקורתי בתחום. באמצעות מחקר העוסק בערי הקודש אנו שואלות כיצד הפכו "מרכז" ו"פריפריה" ממושגים יחסיים לאקסיומות מרחביות שאין לערער עליהן. לטענתנו, שני המושגים הללו מתעדים את המצב החברתי-מרחבי אך גם משעתקים אותו. המחקר שנכתב מתוך עיר קודש איפשר לנו להראות כי המושגים "מרכז" ו"פריפריה", הנתפסים כקטגוריות אובייקטיביות, נשענים בפועל על סרגל ערכי תלוי תרבות. מכאן שמה ש"גבוה", "מפותח" ו"מתקדם" לתפיסתה של קבוצה אחת הוא "נמוך", "ארכאי" ו"מפגר" לתפיסתה של האחרת. שימור תבונה זו בקרב קהילת המחקר יסייע לנו לצאת מגבולות האידיאה-לוגוס של הקהילה האקדמית ולאפשר דיון מחוץ לאזורי הנוחות של הנחקרים והחוקרים כאחד.

מקורות

אופנהיימר, א' (2011). עלייה לרגל לשם לימוד תורה לאחר חורבן בית שני. בתוך י' חן וא' שגריר (עורכים), לראות ולגעת – עלייה לרגל ומקומות קדושים ביהדות, בנצרות ובאסלאם: מחקרים לכבוד אורה לימוד (עמ' 13–28). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

אלאור, ת' ונריה, ע' (2003). המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים. בתוך ק' קפלן וע' סיון (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה (עמ' 171–195). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

אליאדה, מ' (2005). המרחב הקדוש וקידוש העולם. בתוך א' לימוד וא' ריינר (עורכים), עלייה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים (עמ' 193–211). רעננה וירושלים: האוניברסיטה הפתוחה ויד יצחק בן-צבי.

ארנדט, ח' (2013). המצב האנושי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

בילו, י' (2005). שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל. חיפה:

אוניברסיטת חיפה.

בילו, י' ובן ארי, א' (1996). קדוש בצמתי משמעויות: על המיתופיקציה של הבאבא סאלי. בתוך ד' אוחנה ור' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון (עמ' 290-303). ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.

בסוק, מ' (2013, 31 בדצמבר). הלמ"ס: המשק צמח ב-2013 ב-3.3%; האבטלה בישראל – מהנמוכות בעולם. דה מרקר. אוהזר ב-18 במאי 2015.

בר, ד' (2007). לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, 1948-1968. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

בראון, ב' (2012). חרדים משלטון העם: ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

גולדשטיין, ת' ועינב, ח' (2011, 22 בפברואר). קריית שמונה: מפעלים נסגרים, אך יש תעסוקה. Ynet. אוהזר ב-18 במאי 2015.

גונן, ע' (2005). בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

גורדון, א"ד (1952). האומה והעבודה. ירושלים: הסוכנות היהודית בארץ ישראל. גרדוס, י' וקרקובר, ש' (1976). רמת התיעוש ומאפייניה באזורי המרכז והפיתוח. רבעון לכלכלה, 78-88, 89-88.

דמתי, ע' (2002). צפת ואתריה: תולדות צפת – תעשיית האריגים בצפת במאה השש-עשרה. אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל, 157-158, 99-105.

הר, מ"ד (1996). ירושלים, המקדש והעבודה במציאות ובתודעה בימי בית שני. בתוך ד' שוורץ (עורך). מחקרים בתולדות ישראל בתקופת הבית השני (עמ' 487-499). ירושלים: מרכז זלמן שזר.

חן י' וא' שגריר (2011). לראות ולגעת – עלייה לרגל ומקומות קדושים ביהדות, בנצרות ובאסלאם: מחקרים לכבוד אורה לימור. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

טרנר, ו' (2005). עליות לרגל כההליכים חברתיים. בתוך א' לימור וא' ריינר (עורכים), עלייה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים (עמ' 19-64). רעננה וירושלים: האוניברסיטה הפתוחה ויד יצחק בן-צבי.

— (2009). התהליך הטקסי: מבנה ואנטי מבנה. תל אביב: רסלינג. יעקבסון, ד' (2000). באפס עבודה: עבודה ומובטלים בישראל. בתוך ח' הרצוג (עורכת), חברה במראה (עמ' 147-181). תל אביב: רמות.

יעקובי, ח' (2014). נתיבות אתר זהות. בתוך ש' סתר (עורך), ילידיות וגלות בישראל/פלסטין (עמ' 35-42). תל אביב: מרכז מינרבה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב.

יפתחאל, א' (2006). סדקים באוטופיה – על "צדו האפל" של התכנון. בלוק, 3, 78-91. יפתחאל א' וצפדיה, א' (2001). גיוס פוליטי בערי הפיתוח: מאבק המזרחים על המקום. פוליטיקה: כתב העת של האגודה הישראלית למדע המדינה, 7, 79-96.

כהנר, ל' (2009). התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.

כהנר, ל' ושלמה, י' (2012). מגטו לפרוור: תמורות במרחב החרדי בישראל. בתוך קפלן, ק' ונ' שטדלר (עורכים), מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה

- (עמ' 252-272). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- לימור, א' (2014). מקומות קדושים ועלייה לרגל: מושגי הדיון. בתוך א' לימור, א' ריינר ומ' פרנקל (עורכים), עלייה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים (עמ' 13-42). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- הלמ"ס (ללא תאריך). מהי פריפריה ומה בינה לבין מדד פריפריאליות? **אוהזר** ב-18 במאי 2015.
- (2004). לוח 2: דירוג רשויות מקומיות לפי מדד פריפריאליות. **אוהזר** ב-18 במאי 2015.
- (2008). מפקד האוכלוסין 2008. **אוהזר** ב-18 במאי 2015.
- (2011א). הרשויות המקומיות בישראל 2011. **אוהזר** ב-18 במאי 2015.
- (2011ב). לוח 20: הכנסה ברוטו לשכיר לפי משלח יד (סיווג 1994) ומין. **אוהזר** ב-18 במאי 2015.
- מורגנשטרן, א' (1988). יהודי צפת 1800-1839: מספרים ואומדנים. *קתדרה*, 49, 165-168.
- מרק, צ' (2006). מגילת סתרים: חזונו המשיחי הסודי של ר' נחמן מברסלב. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- (2008). מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב. תל אביב: עם עובד ומכון שלום הרטמן.
- מרקס, ק' (2011). הקפיטל. בני ברק: ספריית פועלים.
- סבירסקי, ש' (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים - מזרחים ואשכנזים בישראל: ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות. חיפה: מחברות למחקר וביקורת.
- עמיצור, ח' (2002). צפת ואתריה: תולדות צפת - סקירה כללית. אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל, 157-158, 41-50.
- פדיה, ח' (2011). מרחב ומקום: מסה על הלא מודע התיאולוגי-פוליטי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פייקאז, מ' (1995). חסידות ברסלב: פרקים בחיי מחוללה בכתביה ובספריה. ירושלים: מוסד ביאליק.
- פרידמן, מ' (1988). האישה החרדית: דפי עיון. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ארץ ישראל.
- פרנקל, מ' (2011). "יתד התקועה במקום נאמן" - פוליטיקה וכוח בעלייה לרגל היהודית לירושלים בתקופה הפאטמית. בתוך י' חן וא' שגריר (עורכים), לראות ולגעת - עלייה לרגל ומקומות קדושים ביהדות, בנצרות ובאסלאם: מחקרים לכבוד אורה לימור (עמ' 135-156). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- צפדיה, א' (2005). במסווה ההפרטה והקהילתיות: עמדה ביקורתית כלפי שיח ליברלי בעניין קהילות מגורים חדשות בישראל. *דין ודברים*, ב(1), 141-157.
- צפדיה, א' ויעקובי, ח' (2014). צמתים בהפרטת המרחב: 1948-2008. בתוך י' גל-נור וא' פז-פוקס (עורכים), מדיניות ההפרטה בישראל: אחריות המדינה והגבולות בין הציבורי והפרטי. **אוהזר** ב-18 במאי 2015.
- קפלן, ק' (2007). כסוד השיח החרדי. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- קפלן, ק' ושטרלר, נ' (2012). מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה. ירושלים ותל אביב: מכון ון-ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- רזין, ע' (1986). השפעת המבנה הארגוני של התעשייה על התפתחות ערי פיתוח בישראל. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

- רזין, ע' ושוורץ, ד' (1992). הערכת מדיניות פיזור התעשייה בישראל לאור תנאים משתנים. רבעון לכלכלה, מד, 236-276.
- ריינר, א' (2014). העלייה לרגל היהודית לירושלים בשלהי העת העתיקה. בתוך א' לימור, א' ריינר ומ' פרנקל (עורכים), עלייה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים (עמ' 43-130). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- רם, א' ויפתחאל, א' (1999). 'אתנוקרטיה' ו'עולמקומיות': גישות חדשות לחקר החברה והמרחב בישראל. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- שור, נ' (1983). תולדות צפת. תל אביב: עם עובד.
- שחר, א' (2000). חרדים בע"מ: התקציבים, ההשתמטות ורמיסת החוק. ירושלים: כתר.
- (2012). עולם מעגלי, עולם ישר זוויית: ארכיטקטורות מודרניות וקהילות אורבניות בחצור הגלילית 1950-1976. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, הטכניון, חיפה.
- שטדלר, נ' (2003). להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה. בתוך ק' קפלן וע' סיון (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה (עמ' 32-55). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- שילר, א' (2002). צפת ואתריה: התיירות בצפת. אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל, 157-158, 29-31.
- שכטר, ש' (2002). צפת ואתריה: תולדות צפת - תקופת הזוהר של צפת. אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל, 157-158, 68-81.
- שלג, י' (2000). הדתיים החדשים - מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל. ירושלים: כתר.
- שלהב, י' (1991). עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- (1997). מנהל וממשל בעיר חרדית. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שפירא, א' (2003). יהודים חדשים יהודים ישנים. תל אביב: עם עובד.
- שקדי, א' (2004). מילים המנסות לגעת. תל אביב: רמות.
- שריג, א' (2013). כלכלת השלטון המקומי. בתוך י' לוי וא' שריג (עורכים), השלטון המקומי: בין המדינה, הקהילה וכלכלת השוק (עמ' 303-388). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- Bosworth, E. (2007). *Historic cities of the Islamic world*. Boston: Brill.
- Brauch, J., Lipphardt, A., & Nocke, A. (2008). *Jewish topographies: Visions of space, traditions of place*. London: Ashgate.
- Childe, V. G. (1950). The Urban revolution. *The Town Planning Review*, 21(1), 3-17.
- Cohen, E. (1992). Pilgrimage centers: Concentric and excentric. *Annals of Tourism Research*, 19(1), 33-50.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Nebraska: Sage.
- (2009). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. California: Sage.
- Dallen, J. T. & Olsen, D. H. (2006). *Tourism, religion and spiritual journeys*. London: Routledge.

- Eak, D. L. (1987). The city as a sacred center. In H. B. Reynolds & B. Smith. (Eds.), *The city as a sacred center* (pp. 1—11). Leiden: E.J. Brill.
- Eliade, M. (1952). *Images and symbols: Studies in religious symbolism*. New York: Princeton University.
- (1975). *Myths, rites, symbols* (vol. 1). New York: Harper Colophon Books.
- (1987). *The sacred and the profane: The nature of religion*. Orlando: Harcourt.
- Gradus, Y. (1983). The role of politics in regional inequality: The Israeli case. *Annals of association of American Geographers*, 73(3), 388—403.
- Hasson, S. (1981). Social and spatial conflicts: The settlement process in Israel during the 1950s and the 1960s. *L'Espace Geographique*, 3, 169—179.
- Mumford, L. (1961). *The city in history: Its origins, its transformation and its prospects*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Park, C. C. (1994). *Sacred worlds: An introduction to geography and religion*. New York: Routledge.
- Shachar, A. (1971). Israel's development towns: Evaluation of national urbanization policy. *Journal of American Institute of Planners*, 37(6), 362—372.
- Shachar, A. & Lipshits, G. (1981). Regional inequalities in Israel. *Environment and Planning A*, 13, 463—473.
- Spiro, K. (1991). *The city shaped: Urban patterns and meaning throughout history*. Boston: Bulfinch Press.
- Wheatley, P. (1971). *The pivot of the four quarters: A preliminary enquiry into the origins and character of the ancient chinese city*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Yacobi, H. (2008). From state-imposed urban planning to Israeli diasporic place: The case of Netivot and the grave of Baba Sali. In J. Brauch, A. Lipphardt, & A. Nocke (Eds.), *Jewish topographies: Visions of space, traditions of place* (pp. 63—82). London: Ashgate.
- Yacobi, H. & Tzfadia, E. (2011). *Rethinking Israeli space*. London: Routledge.
- Yiftachel, O. & Meir, A. (1998). Frontiers, peripheries, and ethnic relations in Israel: An introduction. In O. Yiftachel & E. Meir (Eds.), *Ethnic frontiers and peripheries: Landscapes of development and inequality in Israel* (pp. 1—11). Boulder: West view Press.